

Синьо-жовтий: як Україні стати на свій бік?

---

*Юрій
Шаповал*

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: український контекст

У січні 1945 року репортер газети «Saturday Evening Post» Едгар Сноу надрукував матеріал під час своєї подорожі Україною. Він, зокрема, писав, що війна, яку дехто схильний називати «російською славою», мала б бути «по-справедливості визнана насамперед українською війною... Міста, промисловість, землеробство та людність жодної іншої європейської країни не зазнали таких тяжких нищень»¹.

«Українськості» Другій світовій війні надають багато фактів. Згадаю дещо. 15 березня 1939 року угорське військо вдерлося у Карпатську Україну, що тільки-но проголосила державну незалежність. Українці захищали цю незалежність, і це був перший військовий виступ проти гітлерівського союзника. Ціною крові та жертв, Закарпаття було приєднано до Угорщини. 2 вересня 1945 року генерал українського походження Кузьма Дерев'янка від імені Радянського Союзу на борту американського лінкора «Міссурі» підписав Акт капітуляції Японії. Згадані історичні дати — важливі етапи глобальних інфернальних подій — не повинні випадати з поля зору.

Не повинні, але випадають. Насамперед це стосується постсовєтської Росії, яка сьогодні, за визначенням Роберта Конквеста, нагадує крайню форму корпоратистсько-етатистського псев-

© Ю. ШАПОВАЛ,
2015

---

¹ Цит. за: *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. — Київ: Генеза, 1996. — С. 262.

докапіталізму². Капіталізм капіталізмом, а ідеологія цілком імперсько-советська.

28 квітня 2015 року Президент Росії Володимир Путін під час свого візиту до Санкт-Петербурга відвідав те, що назвали «масштабною панорамою “Битва за Берлін”». Росіяни самі для себе відновили частину Рейхстагу, на східцях якого Путін сфотографувався. Росіяни самі для себе визначили «перших прапороносців над Рейхстагом» — Грігорія Булатова, Віктора Правоторова та Івана Лисенка³. При цьому, ясна річ, забули про Олексія Береста і про те, що було кілька груп прапороносців.

Парадокс, але через 70 років після закінчення Другої світової війни режим Путіна апелює до героїчних стереотипів часів Советського Союзу, до міфу «Великої вітчизняної війни». Все це, як і розмови про «народ-переможець», потрібне для того, щоб «зарезервувати» виправдання експансії. Розпочата 2014 року російсько-українська війна унаочнила це. Свої агресивні дії російське керівництво прагне втиснути у певний символічний контекст власноруч модельованого героїчного наративу, де в якості ворогів, ба більше, — «фашистів», призначено українців.

До всього цього Путін фактично схвалив впровадження партикулярного російського проекту щодо Другої світової війни. Тепер, за задумом путінських ідеологів, перемога в ній має виглядати як перемога Росії та росіян. Саме на цю ідею працюють ресоветизовані підручники та інші публікації, сучасні російські комеморативні практики, символічний простір. Це намагаються обґрунтувати російські науковці, а також наукова та (особливо) журналістська шантрапа. Україні та українцям в цій пропагандивній кампанії відведено переважно роль зрадників і колаборантів. Ось чому, а не через нашу мегаломанію (що нею дехто таки грішить) слід чітко і внятно сказати про участь українців в Другій світовій війні.

Українці воювали в різних арміях світу. За різними джерелами, від 35 до 50 тисяч українських добровольців з числа канадських емігрантів, а серед них майже півтисячі офіцерів, у 1941–1942 роках виявили готовність вступити до Канадських збройних сил. Йдеться майже про 11% української громади цієї держави (а це в довоєнні роки близько 360 тисяч).

Своїх посланців скерувала до армії США північноамериканська громада українців. Майже 40 тисяч американців українського походження брали участь в операції «Оверлорд» (Overlord), тобто у висадці на європейський континент 6 червня 1944 року, воювали в тихоокеанському регіоні, у Малій Азії, Північній Африці, Італії, Німеччині.

---

² Див.: *Конквест Р.* Роздуми над сплюндрованим сторіччям. — Київ: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2003б. — С. 237.

³ Див.: «На то и szuka, чтобы карась не дремал» // *lenta.ru*, 28.04.2015 (електронний ресурс). Режим доступу: <http://lenta.ru>.

5 тисяч українців з Франції, визнаних придатними, у складі «Іноземного Легіону» брали участь у всіх великих боях за Фландрію, під Седаном, над Сомою (травень 1940 року), над Сеною, Марною, Луарою, Соною (червень 1940 року). Василь Порик очолював французький партизанський підрозділ у Франції.

Кожен восьмий вояк 2-го корпусу генерала Владислава Андерса був українцем. У 1942 році корпус залишив територію СРСР та у складі британських експедиційних військ брав участь у боях в Єгипті, Лівії та Італії. У травні 1943 року почалося формування 1-ї піхотної дивізії імені Тадеуша Костюшка під командуванням полковника Зигмунда Берлінга. В цій польській дивізії також воювали українці.

У 1940 році склад советських військ виглядав так: 61% росіян, 19,6% українців, 4,1% білорусів, 15,3% представників інших національностей. Напередодні советсько-нацистської війни відсоток українців в армії дещо зріс. Адже на території західних військових округів активно формувались нові з'єднання, переважно за рахунок місцевих людських ресурсів. Мобілізація на початку війни також значно додала українців до військ. Особливо висока частка (понад 50%) воїнів-українців була у частинах Південно-Західних та Південних фронтів, що були розташовані на території УРСР.

Після трагічних поразок початкового періоду війни, а також у зв'язку з німецькою окупацією України кількість українців в армії значно зменшилася. Коли почалося вигнання німецьких окупантів, ця кількість зросла майже утричі порівняно з початком 1943 року. На середину 1944 року це було 33,9% (росіян було 51,7%). Тобто у цей час кожен третій воїн був українець, а кожен другий — росіянин. Загальна кількість українців у складі Червоної/Советської Армії під час советсько-нацистської війни становила (за різними відомостями) від 6 до 7 мільйонів осіб.

У Червоній/Советській Армії під час війни налічувалося понад 300 генералів українського походження. Всього українці та мешканці України отримали 2,5 мільйона орденів та медалей (загальна кількість 7 млн). Серед Героїв Советського Союзу українці становили 18,2%. Тричі Героєм Советського Союзу став льотчик Іван Кожедуб — уродженець Сумської області. Із 115 двічі Героїв Советського Союзу, удостоєних цього звання під час війни, — 32 українці та уродженці України.

Отже, здається, і наведених прикладів достатньо для спростування тези «кремлівського Муссоліні» (так назвав Владіміра Путіна Збігнев Бжезинський) про вирішальну роль саме Росії у перемозі над нацизмом. Українці у більшості своїй були на боці антигітлерівської коаліції. Та не завжди під час Другої світової війни кремлівські вожді були на цьому боці.

«...У 1937 році було створено державний ансамбль народного танцю СРСР під керуванням Ігоря Моїсеєва. Ансамбль запрошували в Кремль на так звані інтимні прийоми, скажімо, на дні народження когось із керівників. І ось восени 1939 року на одному з прийомів Сталін підійшов до

Моїсеєва й запитав, чому немає нових номерів у концерті. «Що скажуть, те й робимо», — відповів Моїсеєв. Тоді Сталін сказав:

— Все одно того, що нам потрібно, ти не поставиш.

— А що потрібно, Йосіф Віссаріоновіч?

— Ну, розгром Англії та Франції ти ж не поставиш? — і він усміхнувся⁴.

У серпні 1939 року Сталін із Гітлером, змовившись, поділили Європу. Це був політичний, військовий і економічний союз двох диктатур, супроводжуваний відмовою Сталіна від ідеології антифашизму. Підписання пакту Гітлер–Сталін поставило СРСР у стан агресора і союзника ініціаторів європейської війни. У вересні почалася війна, першою жертвою якої впала Польща. Англія та Франція за неї заступилися. І ось перед керівником ансамблю Сталін прохопився словом, розкрив те, що не прочитати в його творі: він мріє, щоб нацисти розгромили Англію і Францію.

Фактично до 22 червня 1941 року тривало «романсування» Німеччини і СРСР. Останній сумлінно постачав майбутньому супротивнику паливо, збіжжя — все, про що домовились. І не лише це. Москва передала нацистам майже 4 000 німців (в тому числі членів сімей німецьких комуністів, репресованих в СРСР). Втім, і німці дещо виконували. У Берліні в театрах давали спектаклі за п'єсами Александра Островського «Лес» і Антона Чехова «Три сестры». У державній опері на вулиці Унтер ден Лінден, в центрі Берліна, здійснили постановку опери «Иван Сусанин» під первісною назвою «Жизнь за царя». Німці зробили навіть фільм за романом Ільфа та Петрова «12 стульев». Фільм був слабкий, а актор Ганс Мозер, який грав Остапа Бендера, звів свою роль до трюків⁵. Не зрозумів суті. Як і Гітлер не зрозумів багато важливих речей, розпочавши війну з СРСР.

«Вся наша нечуливість, боягузництво, наше зрадництво і пілатство, і грубість, і дурість під час всієї історії воз'єднання Східної і Західної України є, по суті кажучи, цілковитим звинувачувальним актом, є чимось, чого історія не повинна нам простити, є чимось, за що людство повинно нас презирати, якщо б воно, людство, думало про нас». Так оцінював у своєму щоденнику Олександр Довженко те, що сталося у вересні 1939 року на західноукраїнських землях, що належали раніше Польщі. А польський літератор Чеслав Мілош писав про трепет «перед Імперією, що простує й простує на захід, озброєна луками, списами, бетеерами, на “газіках”, у папах, з картотекою визволених країн...»⁶.

Вступ Червоної армії на територію Західної України викликав неоднозначну реакцію у місцевого населення. Хтось сприймав це, як панацею,

---

⁴ Шаповал Ю. Неказкові історії Шахерезади. Ігор Моїсеєв як дзеркало радянської епохи // Дзеркало тижня. — 2005. — 5–11 лютого (№ 4).

⁵ Див.: Филиппов И.Ф. Записки о «Третьем рейхе». — Москва: Международные отношения, 1970. — С. 97–98.

⁶ Цит. за: Рябчук М. Присутність Мілоша // Столичные новости. — 2004. — 31 августа — 6 сентября (№ 31–32).

бажану деполонізацію, а хтось — як окупацію з усіма її атрибутами — розстрілами, ув'язненнями, масовими депортаціями. Всього депортовано було близько 320 000 осіб. Дотепер не підраховано кількість померлих у транспортах, в'язницях, таборах та розстріляних на підставі різних вироків. Крім того, після початку советсько-нацистської війни у 1941 році були розстріляні тисячі в'язнів і військовополонених.

Вже та перша советизація західноукраїнських земель (як і ресоветизація по війні) в черговий раз довела безжальність стратегії сталінської Росії щодо України. Червоний диктатор ніколи не забував прагнення українців до незалежності, продемонстровані у 1917–1920 роках. Він люто боровся не лише із відвертими супротивниками більшовиків. Серед української прокомуністичної етноеліти він постійно вишукував «сепаратистів» і «націонал-ухильників», висловлював недовіру всій Компартії України, а зрештою використав складну ситуацію початку 1930-х років для упокорення України за допомоги Голодомору.

У планах Адольфа Гітлера Україна посідала особливе місце. Власне, ці плани будувалися з урахуванням захоплення України. Вона, зокрема, мала стати важливою складовою частиною реалізації «Плану голоду» (*Der Hungerplan*). Цей план передбачав голодування жителів окупованих територій ССРСР для того, щоб отримати додаткові продукти харчування для німецьких військ і населення Німеччини. На території України нацисти здійснювали політику тотального винищення євреїв (загинув понад 1 мільйон, а Бабин Яр у Києві став символом трагедії євреїв України), а також політику планомірного винищення слов'ян — українців, росіян, поляків, білорусів.

Приреченій на те, щоб опинитись між двома тоталітарними потугами, Україні під час Другої світової війни судилося пережити протистояння регулярних армій, геноциди, депортації, мобілізації, вивезення на роботи, тотальні руйнування. Війна, що постійно ставила людину перед екзистенційним вибором, стала для суспільства ще й тяжким моральним випробуванням, адже визначатись у власній позиції доводилося кожному.

Наведу для прикладу страшні своєю сліпотою, але вистраждані слова однієї робітниці, зафіксовані чекістським інформатором: «Добре, що нарешті почалася війна, життя в ССРСР стало нестерпним. Примусова праця і голод всім набридли, скоріше б кінець усьому цьому»⁷. А ось слова одного професора з міста Миколаєва: «Радянський Союз поставив себе проти всіх демократичних держав, розпочавши, в альянсі з Німеччиною, війну з Польщею...»⁸.

Хоч би як прагнули московські ідеологи створити однозначно негативний образ українського руху опору під час Другої світової війни, неспрос-

⁷ Город у линии фронта // Московские новости. — 1995. — 26 марта-2 апреля (№ 21).

⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 16, оп. 32 (1951), спр. 13, л. 183–198.

товним залишається той факт, що основною метою цього руху було встановлення Незалежної Української Держави. Саме це слід пам'ятати при аналізі діяльності Організації Українських Націоналістів (ОУН), а також дій Української Повстанської Армії (УПА) та націоналістичного підпілля. Невипадково нацисти інтерпретували Акт Проголошення Відновлення Української Держави 30 червня 1941 року як намагання ОУН встановити місцевий уряд і поліцію, як спробу бандерівського керівництва поставити німецькі власті перед доконаним фактом. Так воно й було.

1 листопада 1944 року з'явився документ під назвою «Національно-український рух резистансу — УПА». Цей документ був підготовлений для Fremde Heere Ost (східна секція німецької служби для оцінювання військової розвідки) полковником Райнгардом Геленом. Документ стверджує, що «метою ОУН є створення незалежної національної Великої України»⁹. Автор також пояснює, що «стосунки між німцями й українцями поступово погіршувались — ОУН поставилася вороже не лише до поляків і більшовизму, але також до німецької адміністрації. На той час їхня боротьба була спрямована проти німців, советів і поляків. Після повторної окупації України Червоною Армією, УПА воює виключно проти советів ...»¹⁰

Такого роду документи дають уявлення щодо справжньої мети і взаємин керівництва ОУН з німецькою владою. Зрозуміло, не слід ідеалізувати діяльність ОУН і УПА, але слід завжди бачити контекст, в якому вони діяли.

Окреме і складне питання — це дії українських націоналістів під час польсько-українського міжетнічного конфлікту 1942–1944 років (включно з подіями на Волині у 1943 році). У цьому кривавому протистоянні поляки втратили до 40 тисяч, а українці — до 16 тисяч осіб.

Разом із тим УПА здійснювала боротьбу проти советських партизанів. За офіційними даними, у партизанському русі комуністів було лише 13,9%, комсомольців — 19,9%, а інші — безпартійні¹¹. Окремого вивчення потребує національний склад партизанів. Тут є розбіжності, як і різночитання щодо кількості. У деяких працях часів СРСР стверджувалося, що чисельність червоних партизанів в Україні сягала понад 170 чи навіть понад 500 тисяч. У той самий час інші дослідники називають цифру близько 50 тисяч тих, хто вів активну боротьбу. Фахівці тримаються останньої цифри¹².

Не підлягає сумніву, що саме СРСР зрештою став головною силою збройного опору нацистсько-тоталітарному блоку. Проте при цьому не можна забувати слова фронтовика (причому не формального, а справжнього), письменника Данііла Граніна. Він якось зазначив, що «розгром фа-

⁹ The National Archives of the United States, T 78/562, «Die national-ukrainische Widerstandsbewegung UPA», Stand: 1. Nov. 1944, с.2.

¹⁰ Там само, с. 3.

¹¹ Див.: Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Книга перша. — Київ: Наукова думка, 2011. — С. 529.

¹² Там само, с. 531.

шизму був єдиною заслугою Советського Союзу перед людством»¹³. Єдиною! А далі Гранін зауважив, що перемога «відповідала мілітарному духові советської імперії»¹⁴.

Не варто забувати про це, а також про той політичний поворот, що його здійснив Сталін з 1943 року з поверненням погонів і слова «офіцер», з розпуском Комінтерну і відновленням патріархії Російської православної церкви. Ідеологічно Советський Союз почав перетворюватись на Росію, що завершилось знаменитим сталінським тостом у 1945 році «за великий русский народ» і відповідними акцентами у політиці щодо інших народів ССРСР.

Іронія історії: через 70 років після сталінського тосту Володимир Путін та його клевети знов русифікують історію війни, інструменталізуючи її для власних потреб. Ось чому одним з найактуальніших завдань є тепер, сказати б, дерусифікація історії Другої світової війни, відновлення реалістичних уявлень про цю зовсім неоптимістичну трагедію.

Сталін до кінця своїх днів здійснював антиукраїнську стратегію, не довіряючи українцям, санкціонуючи періодичні «антинаціоналістичні» кампанії. Врахування цього, а також інших репресивних акцій, дає підстави ревізувати один з наріжних комуністичних постулатів — про визволення України. У 1944 році такого визволення (у повнокровному сенсі цього поняття) не відбулося. Сталося *вигнання* нацистів з території України, а на зміну одному антидемократичному режимові прийшов інший — комуністичний. У 1941 році Гітлер забрав Україну у Сталіна. Під кінець війни Сталін відбив її у Гітлера і поновив над Україною московське панування. З розумінням цього, як видається, пов'язана необхідність позбутися ще однієї хибної звички — згадувати лише про перемогу.

Поет, письменник, фронтовик Булат Окуджава якось написав: «А все-таки жаль: иногда над победами нашими встают пьедесталы, которые выше побед». Щоб оцінити перемогу, ніколи не можна забувати про її ціну. Інакше п'єдестали будуть таки вищими за перемоги.

Друга світова забрала життя 50 мільйонів людей. Сталін «визначив» цифру втрат советського народу у 7 мільйонів осіб, Хрущов — у 20 мільйонів. У горбачовську «перебудову» втрати визначили у 27 мільйонів. У добу Єльцина цифру зменшили на 400 тисяч і нині в Росії говорять про 26,6 мільйонів загиблих. Загальні втрати Німеччини — до 6 мільйонів. В ССРСР загинуло 18 мільйонів мирного населення.

Кількість громадян ССРСР, яких призвали на військову службу, — 34,5 мільйона осіб. До 1 липня 1945-го у советських збройних силах залишалось всього 12,4 мільйона. Серйозні фахівці вказують, що облік втрат загиблими та зниклими безвісти в Червоній армії було поставлено надзвичайно погано.

¹³ Даниил Гранин: я в долгу перед своей войной // Московские новости. — 1995. — 26 марта — 2 апреля (№ 21).

¹⁴ Там само.

Важко повірити, але лише 1990 року вперше з'явилась офіційна цифра втрат збройних сил — 8,6 мільйонів. Нині вважається більш правдивою цифра у понад 10 мільйонів, а німецька армія втратила 2,8 мільйона.

«Bloodlands» — саме цим неологізмом позначив американський історик Тимоті Снайдер землі, що найбільше постраждали від нацистської та комуністичної диктатур. До «кривавих земель» (а саме так переклали українською поняття, винайдене Снайдером) він, зокрема, включив Польщу та Україну. «Можливо саме тут — між підрахунком мертвих і постійною реінтерпретацією цього підрахунку — лежить завдання історії»¹⁵, — зауважує Тимоті Снайдер.

Загальні демографічні втрати України у війні (включно з убитими, померлими від хвороб і голоду, жертвами концтаборів, депортованими, евакуйованими, тими, хто відійшов разом з німцями) становлять до 14 мільйонів осіб¹⁶. Від 1 січня 1941 року до 1 січня 1945-го населення України зменшилося з 40,9 мільйона до 27,3 мільйона¹⁷. Втрати СРСР становлять до 40% сукупних втрат, заподіяних всім учасникам Другої світової війни, разом узятим. Матеріальні втрати України дорівнюють приблизно 40% тодішніх загальносоюзних втрат.

Напевно і наведеного достатньо, щоб зрозуміти: не слід святкувати загибель людей і колапс мирного, нормального життя. Ми повинні мати День перемоги і пам'яті. Прислухаймося до історії, відчуймо мовчання тих, кого немає сьогодні з нами, тих, хто був правдивим визволителем людства від нацистської чуми. І тоді зрозуміємо: це не день парадів, демонстрації сили.

Україна повинна бути частиною людства, яке (на відміну від Росії та її колишніх колоній) відзначає цей день 8 травня. 7 травня 1945 року (це було після 2 години ночі) німецька делегація у в місті Реймсі у Франції (за участі начальника Головного штабу Союзних експедиційних сил, генерала Волтера Сміта, представника Ставки Верховного Головнокомандування при командуванні союзників, генерал-майора Івана Суслопарова та заступника начальника Штабу національної оборони Франції генерала Франсуа Севеза) підписала акт про безумовну капітуляцію Німеччини. Капітуляція набула чинності 8 травня після 23 години.

Сталін зажадав, щоб у Берліні, в зоні советської окупації, відбувся «дубль», друга церемонія підписання капітуляційного акту. Сталося це у передмісті Берліна Карлсгорсті о 22 годині 43 хвилини за центрально-європейським часом (у Москві вже було 9 травня). Ще до підписання акту Михайл Калінін підписав указ Президії Верховної Ради СРСР про проголошення 9 травня Днем Перемоги.

¹⁵ Снайдер Т. Криваві землі. Європа поміж Гітлером і Сталіним. — Київ: Грані-Т, 2011. — С. 415.

¹⁶ Див.: Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Книга друга. — Київ: Наукова думка, 2011. — С. 778.

¹⁷ Там само, с. 737.

Ось так важлива для людства подія виявилась якби розділеною «навпіл». До речі, за Сталіна згадане свято Перемоги (як неробочий день) протрималось недовго: його фактично скасували (оголосили робочим днем) наприкінці 1947 року¹⁸. Хоча офіційно про це не мовилося, але зробили це з огляду на жахливі наслідки війни, в тому числі на колосальну кількість калік на вулицях. Вони унаочнювали банальну істину — як же можна святкувати те, що принесло стільки горя. Поновили День Перемоги як свято і вихідний за Леоніда Брежнєва 1965 року. Поновили з метою політико-ідеологічного «цементування» суспільства. Це супроводжувалося відродженням сталінських міфів, героїзацією війни, неправдою, формуванням мілітарної психології. Всім тим, що робить нині новий кремлівський диктатор.

Сучасники згадували, що у Гітлера при рукостисканні долоня була холодною і вологою. Ти як би торкався рептилії. Мені чомусь видається, що саме таке відчуття викликають всі диктатори. Скільки б і в який би спосіб їх не вихваляли...

...Завершуючи, поставлю вічне запитання: що робити? Поза сумнівом, потрібна широка дискусія на тему місця і реальної ролі України в добу Другої світової війни. Потрібне некон'юнктурне інтердисциплінарне осмислення траєкторії українського соціуму у контексті конфліктної динаміки 1939–1945 років. Сучасна російська окупація частини України стимулює до вивчення панівних практик окупаційних режимів, стратегії виживання цивільного населення і — безумовно — проблеми спротиву і колабораціонізму. Все це важливо, адже минуле може жорстоко помститися за легковажне ставлення до себе. Тим паче, коли йдеться про таку серйозну річ, як війна.

Юрій Шаповал — доктор історичних наук, професор, керівник Центру історичної політології.

---

¹⁸ В Президиуме Верховного Совета СССР // Известия. — 1947. — 24 декабря (№ 302).